

Т. Г. МОВША

ПЕРІОДИЗАЦІЯ І ХРОНОЛОГІЯ СЕРЕДНЬОГО ТА ПІЗНЬОГО ТРИПІЛЛЯ

Вивчення питань, пов'язаних з складною проблемою походження та зникнення пізнього Трипілля, значною мірою залежить від розробки періодизації, хронології та синхронізації трипільських пам'яток як пізнього, так і середнього етапів. Нові археологічні розкопки дали матеріали, які в зіставленні з відомими колекціями допомагають уточнити періодизацію і відносну хронологію Трипілля.

Перша спроба хронологічно розчленувати пізньотрипільські пам'ятки належить О. Ф. Лагодовській, В. П. Кравець, Ю. М. Захаруку¹, які простежили зміну їх на Верхньому Дністрі — в Кошилівці, Семенів—Зеленче, Кашперівці. О. Ф. Лагодовська розглянула дві групи пізньотрипільських пам'яток у лісостеповій та поліській смугах, відповідні двом різним етапам пізнього Трипілля. Заслужовує на увагу її висновок про різночасність горизонтів поселення у с. Сандраки та поховань у межах усатівської локальної групи².

У зв'язку з тим, що розвиток племен трипільської культури складний і однієї еволюційної лінії ніколи не існувало, періодизацію та хронологію, на наш погляд, доцільніше розглядати за локальними племінними групами. Це сприятиме визначенню хронологічного співвідношення пам'яток різних локальних груп, виявленню етнографічних особливостей культури і запозичених компонентів, які з'явилися в результаті контактів з сусідніми та віддаленими племенами великих історико-культурних і етнічних масивів, встановленню синхронізації Трипілля з спорідненими та неспорідненими культурами.

Розробка цих питань була розпочата автором кілька років тому в межах Середнього та Верхнього Дністра³.

У межиріччі Середнього Пруту та Дністра розвиток пізньотрипільських племен проходив у складній взаємодії з племенами інших культур. В хронологічній шкалі відповідно до різних локальних груп, починаючи з середнього Трипілля, зазначені такі пам'ятки: Варварівка 8, Петрени,

¹ Е. Ф. Лагодовская. Трипольское поселение в с. Сандраки Винницкой обл. и некоторые вопросы позднего Триполья.— КСИА АН УССР, вып. 2. К., 1953, стор. 76; В. П. Кравец. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 133—135; Ю. Н. Захарук. Раскопки поздне трипольского поселения у с. Звеняччи Черновицкой обл.— Тезисы доклада на секции неолита и бронзы пленума ИИМК АН СССР в 1955 г.

² О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення в Сандраках.— АП, VI. К., 1956, стор. 123, 127—129; її ж. Пам'ятки усатівського типу.— Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 99.

³ Т. Г. Мовша. Поздне трипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 года).— КСИА АН СССР, № 123. М., 1970, стор. 93; її ж. Нове в дослідженні Трипілля Середнього Дністра.— Матеріали третьої подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, стор. 103—104; її ж. О северной группе поздне трипольских памятников.— СА, № 1. М., 1971, стор. 31—54; її ж. Локальні групи і хронологія пізнього Трипілля.— Тези доповіді, прочитаної на XIV археологічній конференції ІА АН УРСР в Ужгороді в 1970 р.

Стіна 1, Старі Каракушани, Стіна 4, Крутобородинці II, Кетрошика, Кубань, Жванець — Щовб, Вихватинці, Цвіклівці, Городиштя I. Старі Каракушани, Стіна I відносяться до однієї хронологічно-етнографічної групи; Кубань, Кетрошика та Жванець — Щовб — до іншої, більш пізньої.

На Верхньому Дністрі еволюцію трипільських пам'яток у період розквіту культури простежила К. К. Черниш на основі даних розкопок багаточислового поселення Незвисько (етапів В I — В II) і встановила особливості їх розвитку⁴. Пізніше тут існували інші групи пам'яток, представлені Більче-Золотим, Сухоставом, після них — поселення Кошилівці — Обоз, Семенів — Зеленче. Найпізнішими є Кашперівці та Звенячин. Проміжна фаза між Кукутень В та Вихватинцями характеризується групою поселень типу Жванець — Щовб, виявлених на лівих притоках Попруття і в басейні Середнього Дністра — Кубань, Костешти II, Костешти IV, Жванець — Щовб. Кераміка й пластика, зокрема своєрідні антропоморфні та зооморфні зображення на посудинах, споріднюють ці пам'ятки з попереднім етапом. Але є орнаментальні мотиви, які зближують їх з Вихватинцями.

Зберігаючи місцеві традиції й особливості, поселення проміжної фази заповнюють хронологічний розрив між Кукутень В та Вихватинцями. Являючи одну культурну групу, вони хронологічно дещо різняться між собою. Тимчасом деякі дослідники об'єднують їх з групою пам'яток вихватинецького типу і датують етапом VII⁵. Проти цього свідчить велика розписна кераміка, орнаментация широкими стрічками з трьох — п'яти ліній, нерідко підкреслених короткими рисками, а також орнамент у вигляді стилізованих вісімок. Важливим хронологічним показником є наявність зооморфних зображень на розписній кераміці, відбитків тканин на денцях посудин, деяких типів знарядь та зброї з рогу⁶. Це переконує у їх більшій давності порівняно з Вихватинцями. Коли ж дотримуватися детальнішого членування, то Варатик I, Костешти II, на наш погляд, дещо передують Костештам IV та Кубані. Кетрошика — новий цікавий пункт — майже не досліджена. Тому місце її у цій групі поки що не визначене.

Важливе значення серед знахідок належить виявлених в Жванці (ур. Щовб) невеликій кількості кераміки з сіруватою або сіро-чорнуватою лощеною поверхнею. За технологією (маса з домішкою піску, старанна обробка поверхні) вона наближається до столового посуду усатівської групи, а за формою та орнаментацией — до кераміки I етапу куро-аракської культури та нижнього шару Михайлівки, але більш пізнього за неї часу.

Пізніша локальна група у Середньому Подністров'ї — середньодністровська — об'єднує пам'ятки вихватинецького типу. З усатівської, степової групи їх виділяють особливості кераміки, переважно інша пластика, відсутність курганів, кам'яних стел, поховання голів бика та деякі етнографічні і хронологічні ознаки. Окремі поховання дають можливість припустити існування зв'язків у носіїв пам'яток вихватинецького типу з середньостогівськими племенами дереївського етапу, тобто другого хронологічного періоду в розвитку середньостогівської культури — за Д. Я. Телегіним, а за В. М. Даниленком — третьої дереївської фази

⁴ Е. К. Черныш. К истории населения неолитического времени в Среднем Приднестровье.— Неолит и энеолит юга европейской части СССР.— МИА, № 102. М., 1962, стор. 26—85.

⁵ В. Г. Збеневич. Кераміка усатівського типу.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 72.

⁶ Н. А. Кетрару. Археологические разведки в долине р. Чугур.— Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР. Кишинев, 1964, стор. 266, 269—270, рис. 8, 11, 12; Його ж. Поздне трипольское поселение у с. Кубань в Молдавии.— Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР, стор. 83, 85, 87, 89, рис. 2—4.

середньостогівського періоду давньоюною культури⁷. Аналіз кераміки пам'яток вихватинецького типу свідчить про опосередковані зносини з племенами раннього (доновосвободненського) етапу майкопської культури. Округлотіла посудина, прикрашена вертикальними заглибленими лініями з Голеркан, знайдена разом з чашею (рис. 7, 1, 2), як і деякі посудини з Вихватинців, аналогічні кераміці першої ранньої групи курганів Усть-Джегутинського могильника (кургани № 10, 33) (рис. 7, 3—5)⁸ та деяким посудинам з Усатового.

Пам'ятки вихватинецького типу не можна вважати одночасними. Зокрема, це стосується вихватинецького могильника⁹. До поховань, більш ранніх за обрядом (кістяки на спині з піднятими і зігнутими в колінах ногами), належать № 25, 31, 35. Останнє в свою чергу було перекрито похованням № 22. Пізнішими є поховання № 42 та 47. Перше з них супроводилось двома фігурками, типовими для Лисостепу, та однією усатівською, друге — двома усатівськими.

Після вихватинецької групи, через значний проміжок часу, цю саму територію та прилеглі до неї Попруття, Верхнє й Середнє Подністров'я і частково Південнє Побужжя займають племена північної локальної групи типу Городиштя I та типу Цвіклівців. Відносна хронологія їх базується на стратиграфії Жванця.

За останнє десятиліття Б. О. Тимошук відкрив нові пам'ятки цієї групи на Буковині. Це Товтри (ур. Брамка), Костинці, Валява (ур. Никулиха) Кіцманського р-ну, Цеціно, поблизу Чернівців, Черленівка (ур. Циклеу) Новоселицького р-ну. Коротко зупинимось на тих, де нами були проведені зачистка й шурфівка.

Поселення в ур. Брамка розташоване на краю с. Товтри, а Никулиха — на невеликому останці плато, на захід від с. Валяви. Комплекси кераміки з цих пунктів представлені в основному посудом, що містить в глині домішку черепашок і орнаментованого відбитками шнура та штампамі. Виявлено горщики, округлотілі посудини з відхиленим краєм вінець, напівсферичні покришки, чаші з потовщеним навкоси зрізаним краєм вінець (рис. 1, 1—7), денця з зачіпами по краю та ін. (рис. 1, 8—9).

До пам'яток північної лисостепової групи входить і поселення Стіна 2 Томашпільського р-ну Вінницької обл. Воно розміщене на вузькому останці плато, над р. Русавою. Розвідковими розкопками М. Л. Макаревича у 1959 р. виявлено залишки наземних будівель з кам'яними долівками. Кераміка сіро-коричневого кольору з домішкою черепашок в глині прикрашена складним шнуровим орнаментом. Це горщики з опуклими плічками та відхиленим краєм вінець, оздоблені двома-трьома оперізуючими рядами відтисків шнура та наліпами; уламки кулевидних амфор з двома ручками, що мають угорі конічні наліпи; амфори з високими циліндричними шийками; чаші з навкіс зрізаним, злегка потовщеним краєм вінець, менш виразним, ніж в Цвіклівцях і його аналогах, оздоблені більш складним шнуровим орнаментом. Переважають узорі, виконані відбитками шнура у вигляді широких стрічок з п'яти-шести ліній, що утворюють трикутники. Орнамент нанесено зовні, зрідка всередині. Є чаша з тоненькими стінками і майже невираженим краєм вінець, зовні прикрашена підковоподібними відбитками шнура. Є, як і в Цвіклівцях та Малих Вірменах, уламки посудин, орнаментовані вузь-

⁷ Д. Я. Телегин. Основные черты и хронология среднестоговской культуры эпохи меди.— Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протосториков в Праге. М., 1966, стор. 87; В. Н. Даниленко. Неолит Украины. К., 1969, стор. 226.

⁸ Р. М. Мунчаев, А. Л. Нечитайло. Комплексы майкопской культуры в Усть-Джегутинском могильнике.— СА, № 3. М., 1966, стор. 133—146, рис. 5, 2; 6, 1—6.

⁹ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84. М., 1961, стор. 147—171.

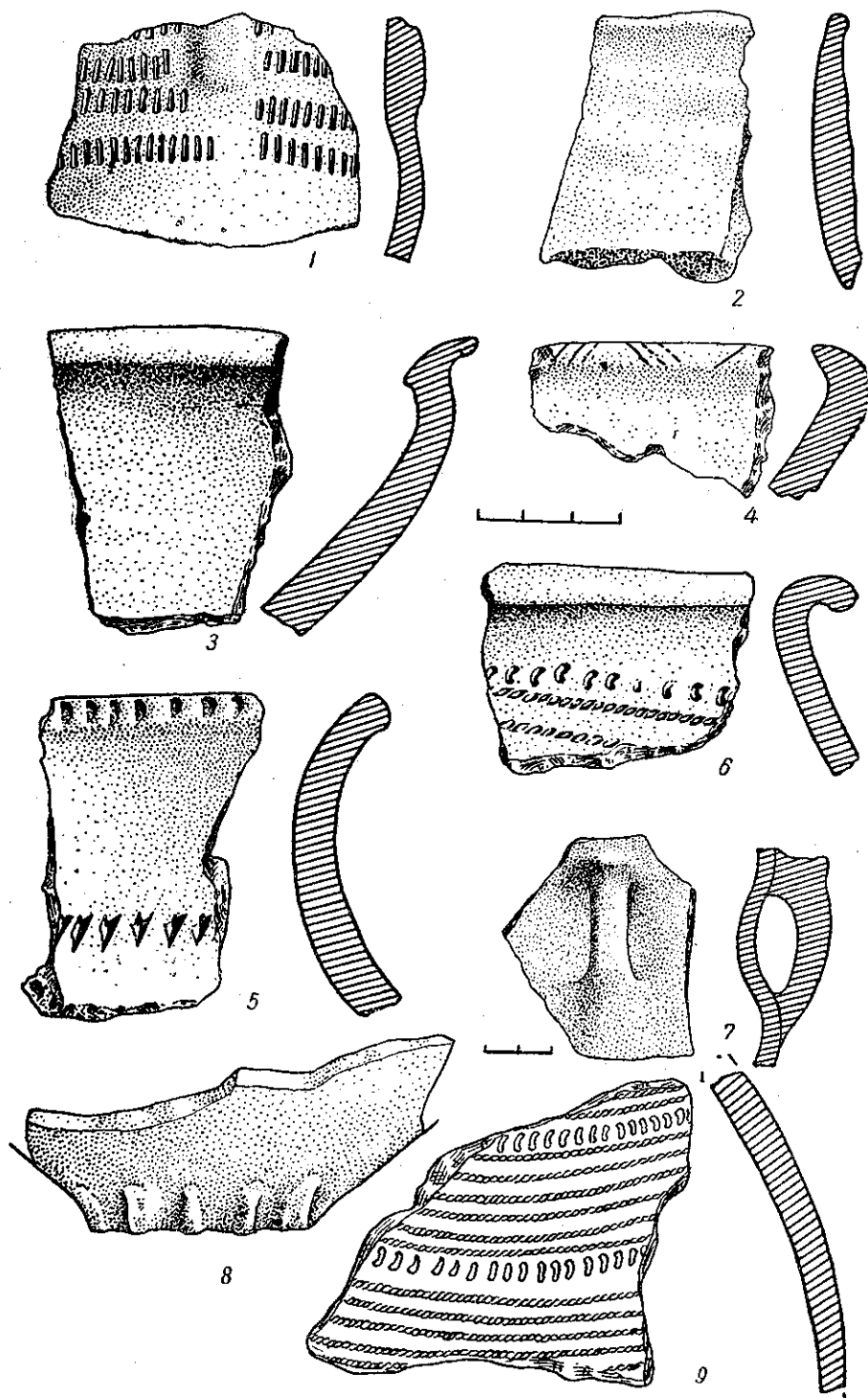

Рис. 1. Кераміка з пізньотрипільських поселень Буковини:
 1—7 — Товтри, ур. Брамка; 8, 9 — Костинці.

кими заглибленими лініями. Розписна кераміка монохромна, орнамент сітчастий (рис. 2, 1—8).

Характерними ознаками поселень північної локальної групи є майже повна відсутність розписної кераміки, наявність кулястих амфор з високою циліндричною шийкою (Цвіклівці, Городськ, Сандраки), чаш з потовщеним, навскіс зрізаним краєм вінець, а також курильниць на високих стовпчастих ніжках. Вони виготовлені з глини з домішкою подрібнених черепашок, іноді піску, мають заглажену поверхню, нерідко прикрашену шнуровим орнаментом. Особливо виділяється невелика група сіролощеної кераміки з шнуровим орнаментом (Цвіклівці) — кулясті амфори, виліплені з глини, в якій є домішка піску, — та по краю високої циліндричної шийки прикрашені шнуром. За формою і технологією вони близькі до аналогічних посудин типу Нижньої Михайлівки та куроаракської культури (шар Е Хізанаант-гора, Аміраніс-гора¹⁰). Останні відрізняються іноді від цвіклівецьких наявністю ручки (рис. 8, 1, 2). Привертає увагу схожість орнаментальних мотивів у вигляді навскісної сітки, утвореної відбитками шнура на посудинах з Малих Вірмен, Городська та Середньої Михайлівки, синхронність яких підкріплена трипільськими імпортами. Вони мають аналогію в орнаментах кераміки більш ранньої середньостогівської пам'ятки з Дерев'ки. В північній групі з'являються і сокири із звисаючим лезом, близькі до ранніх сокир культури шнурової кераміки типу А (за П. Глоба)¹¹ (рис. 5, 4).

Поселення північної групи різняться хронологічно. Для встановлення відносної хронології має значення знахідка фігурки, подібної до статуетки з Стойкань в Звенячині.

Румунські археологи вважають, що розвиток культури не припинявся після Городишта І. На думку М. Діну, дальша еволюція продовжувалась через Ербічень до Ізвоаре ІІ та Долхешті Марє¹².

На північному заході пізнотрипільські племена північної групи межували з племенами південно-східної периферії культури лійчастого посуду. Встановлено існування між ними «нейтральної території» і тісних контактів. На підставі імпортів вони синхронізуються не тільки з Трипільям етапу С ІІ, а й проміжної фази між етапами γ І та γ ІІ.

У північній групі яскравіше, ніж у попередніх, виявлені риси степових культур. Зазначається певна взаємодія з культурою типу нижнього шару Михайлівки, але пізнішого за неї часу, з енеолітичними племенами Північного Кавказу та ранньобронзового віку Закавказзя. Етнокультурні контакти з Кавказом дуже відчутні у вихватинецькій групі, північній типу Цвіклівців¹³. Унаслідок такого тісного взаємовпливу склалася велика культурна спільність синкретичного характеру, яка ще зберігає риси і традиції Трипілья.

На Південному Бузі у період розквіту трипільської культури чітко окреслюються дві локальні, напевно, різноетнічні групи пам'яток типу Пеньожкове та Володимирівка. Пеньожківська група є продовженням еволюції Борисівки. Генетична підсонова Володимирівки поки що не відома. На базі її пам'яток формується сушківсько-томахівська група. Етнографічні риси останньої характеризуються теслами з кристалічних порід каменю, близькими до тесел з рожевого сланцю Коломийщини І (Сушківка, Дмитрушки), а також керамікою, подекуди з рослинним і зооморфним розписним орнаментом та досить своєрідною пластикою.

¹⁰ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили. Древние культуры Южного Кавказа. Л., 1970, рис. 21, 6.

¹¹ P. V. Glob. Studier over der jyske Enkeltgravskultur.— Aarboger for nordisk oldkyndighed og historie. Kobenhavn, 1944.

¹² Marin Dinu. Quelques considérations sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze sur le territoire de la Moldavie.— Dacia, n. s. XII. Bucaresti, 1968, стор. 129—140.

¹³ Т. Г. Мовша. О северной группе поздне трипольских памятников..., стор. 50.

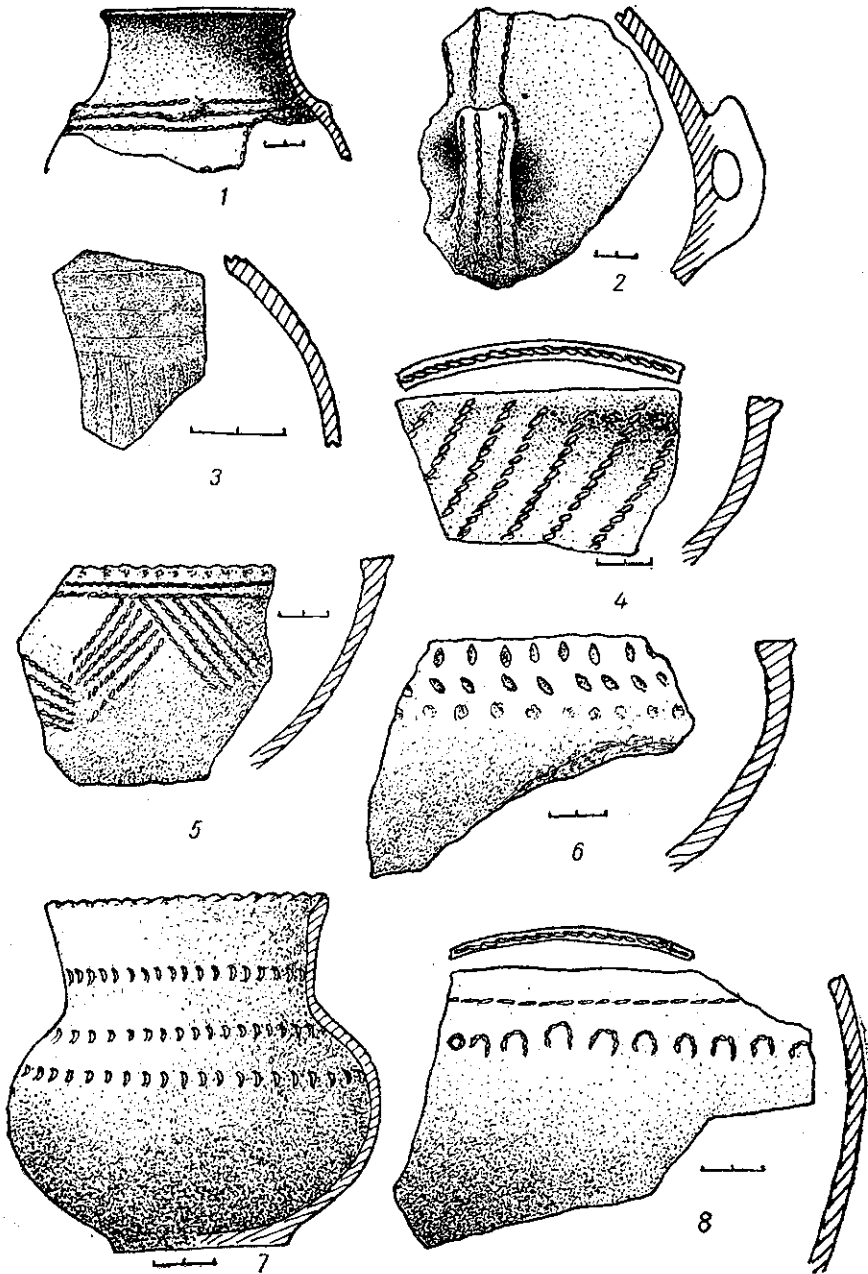

Рис. 2. Кераміка з пізньотрипільського поселення Стіна 2 (1—8).

Населення сушківсько-томашівської групи на південному сході досягло басейну Інгула, де зближувалося з середньостогівським та племенами нижньомихайлівської культури. На поселенні Новорозанівка на Інгулі, у шарі з середньостогівською та нижньомихайлівською керамікою, О. Г. Шапошникова виявила залишки розписної трипільської кераміки, близької до сушківсько-томашівського типу¹⁴, але ранішої від томашівських, і які належать до етапу В II і не пізніше початку етапу С I.

Після поселень сушківсько-томашівського типу в хронологічній колонці трипільських пам'яток виявляється розрив у часі. Поховання в кромлехах з Колодистого, напевно, пізніші. Вони яскраво відображають тип синкретичної культури з елементами Трипілля східної Волині і степових енеолітичних культур. Виявлене тут в кромлесі № 8 поховання (у скорченому стані, з вохрою), перекрите пізньотрипільськими похованнями, слід, на нашу думку, віднести до дереївського періоду, а не до пізньої давньоямної культури в її загальноприйнятому трактуванні¹⁵.

Найпізнішими на Південному Бугу є Печера та Сандраки, які, певно, були заселені племенами різних локальних груп. Залишки на поселенні Сандраки, за спостереженнями О. Ф. Лагодовської, не одночасні, хоч і належать до одного етапу. До більш раннього часу О. Ф. Лагодовська відносить матеріали з ями № 9 та знахідки червонолощених посудин під нижнім третім горизонтом житла. У верхньому горизонті більше посуду з шнуровим орнаментом і менше розписної кераміки¹⁶. Пізніший горизонт зближується з горбдською групою. Печери відрізняються від Сандрак і входять до північної локальної групи. Звертає на себе увагу факт подібності фігурок з Печери з скульптурками культури Чернавода I та частково Деревівки.

Тип Сандраки склався в результаті взаємодії компонентів кількох культур: трипільської, середньостогівської, нижньомихайлівської та ін. Трипільський компонент продовжував лінію розвитку таких поселень, як Колодяжне, Троянів, та поховань типу Колодистого. Останні, на наш погляд, були залишені населенням, що просунулося на південь з Волині. Місцевою особливістю посуду пам'яток східної частини волинського Полісся є склад керамічної маси, яка в основному має домішки кварцу, слюди та польового шпату (лише зрідка — подрібнених черепашок). Характерна наявність червоного та білого ангобу, притаманна пізнішому типу Сандраки, близькому до Горбдська.

Пам'ятки східної Волині розвиваються в такій хронологічній послідовності: Колодяжне, Троянів, Войцехівка, Паволоч, Новочортория, Горбдськ¹⁷. Останні два пункти датуються найпізнішим часом за кулястими амфорами з високими циліндричними шийками й шнуровим орнаментом та чашами з потовщеним, косо зрізаним краєм, і становлять горбдський тип, перші — до типу Колодяжного.

Пам'ятки городського типу, як і північної групи, сформувалися внаслідок взаємовпливу кількох культур, ознаки яких знайшли відображення в кераміці. Тому не можна погодитися з думкою, що вони є лише наслідком еволюції самої трипільської культури.

Історичний розвиток трипільських племен Середнього Подніпров'я проходив в іншому оточенні, ніж у синхронних їм племен Побужжя та

¹⁴ О. Г. Шапошникова. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки.— Археологія Української РСР, т. I. К., 1971.

¹⁵ О. Ф. Лагодовська. Пам'ятки усатівського типу..., стор. 102.

¹⁶ О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення в с. Сандраках..., стор. 123, 127, 128.

¹⁷ М. Шмаглій. Кераміка поселень городського типу.— Археологія, вип. XIII. К., 1961, стор. 35; його ж. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 36.

Подністров'я. На Середньому Дніпрі на середньому етапі Трипілля склалися такі дві групи пам'яток, як Щербанівська, між Києвом і Ржищевом, та більш південна — Канівська. Вони, певно, відповідали двом племінним об'єднанням. Перша охоплює поселення, віднесені В. Хвойкою до культури А (Щербанівка, Верем'є, Трипілля, Черняхів та Коломийщина II). На Білоцерківщині їй відповідають пам'ятки в с. Яблунівка та Пилипче. Для комплексів інвентаря характерні опуклі з одного боку сокири з міді балкано-карпатського басейну та клевець з миш'якової міді кавказького походження; кераміка, прикрашена заглибленим орнаментом, та кухонна з домішкою черепашок. Майже немає розписної кераміки й зооморфної пластики. Етнографічною ознакою щербанівських пам'яток є поховання з трупоспаленням та поховання необпалених людських черепів у супроводі інвентаря, іноді металевого, в межах жител¹⁸. На думку Ю. М. Захарука, це підтверджує трипільське походження обряду тілоспалення у племен софіївської локальної групи¹⁹.

Пам'ятки другої, більш південної трипільської племінної групи, що характеризуються розписною керамікою, недостатньо представлені. Найбільш виразні матеріали дали поселення поблизу сіл Андріївка та Маслове²⁰. Крім них у цьому районі є поселення, близькі до щербанівських (Гарбузин).

Поселення щербанівської групи генетично переростають у пам'ятки типу Коломийщина I, південніші — у пороську групу, виявлену Т. С. Пасек (Грищанці, Кононча, Пекарі та ін.).

Внаслідок розкопок у придніпрянській частині Київщини за останнє десятиліття виявлено ще кілька типів пам'яток, пізніших за Коломийщину I. Їх можна віднести до поступового затухання трипільської культури. До ранньої лукашівської групи відносяться Пирогове, Нові Безрадичі²¹, пізнішої — Софіївка II, Лукаші, Підгірці II, Чапаєвка, Козаровичі. На поселенні в Козаровичах В. О. Круц виявив напівкільцевий рів, а в Чапаєвці — могильник з тілопокладенням.

Поселення лукашівської групи переростають у пам'ятки софіївського типу — Підгірці I, Сирець I, Зазим'я, Софіївка²², Чернин, Червоний Хутір. Для них типові великі крем'яні серпи на пластинах, кам'яні бойові молоти та бойові сокири з низьким обушком, іноді канельовані. Відмінною ознакою є мідні вироби — плоскі сокири, долота, ножі, кинджали, пластинчасті браслети з металу. Посуд з лощеною поверхнею та червонуватий з домішкою закису заліза, іноді розписаний фарбою. Привертають увагу амфори з високою циліндричною шийкою з Софіївки та Чернина (рис. 3, 3, 4), а також з високою шийкою, відхиленими вінцями та двома вушками на плічках.

Своєрідність інвентаря пам'яток софіївського типу — доказ того, що у Середньому Подніпров'ї розвиток трипільських племен, як і в Подністров'ї та Побужжі, проходив у складних умовах.

На північному сході носії пам'яток лукашівського та софіївського типів межували з пізньонеолітичним населенням лівобережної культури ямково-гребінцевої кераміки. На поселенні в ур. Ліс, поблизу с. Мньове

¹⁸ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения. — Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. Кишинев, 1960, стор. 63.

¹⁹ Ю. М. Захарук. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї. — Наукові записки АН УРСР, т. I. К., 1953, стор. 153—161.

²⁰ Зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею.

²¹ А. И. Кубышев, В. А. Круц. Работы Чапаевского отряда Киевской археологической экспедиции. — Археологические исследования на Украине, 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, стор. 19.

²² В. О. Круц. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Софіївка на Дніпрі. — Археологія, т. XXI. К., 1969, стор. 208—209; Ю. М. Захарук. Софійський тілопальний могильник. — АП, т. IV. К., 1952.

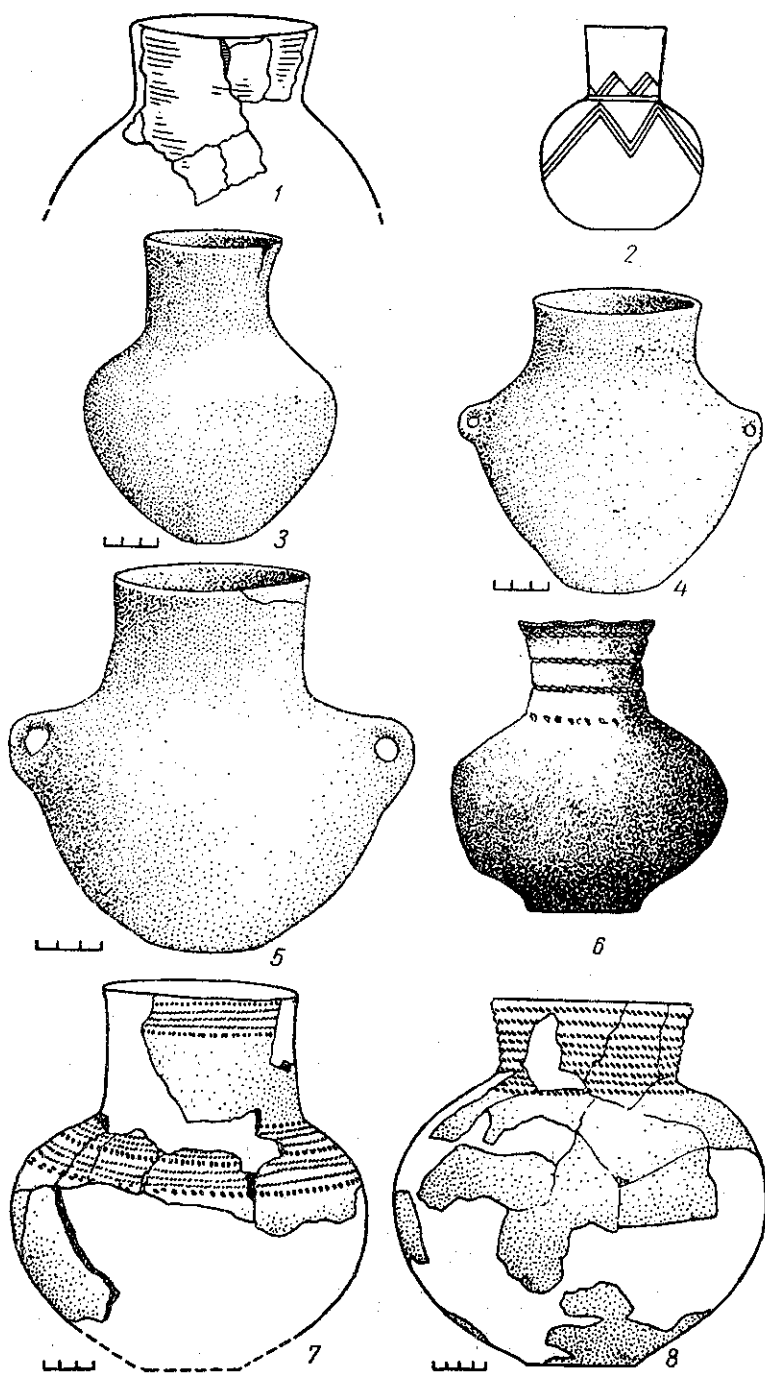

Рис. 3. Кулясті амфори з циліндричною шийкою:

1 — Кюль-Теле I; 2 — Аміраніс гора; 3, 4 — Софіївка; 5 — культура Чернавода I; 6 — Кавське; 7 — Цвіклівці; 8 — Нижня Михайлівка.

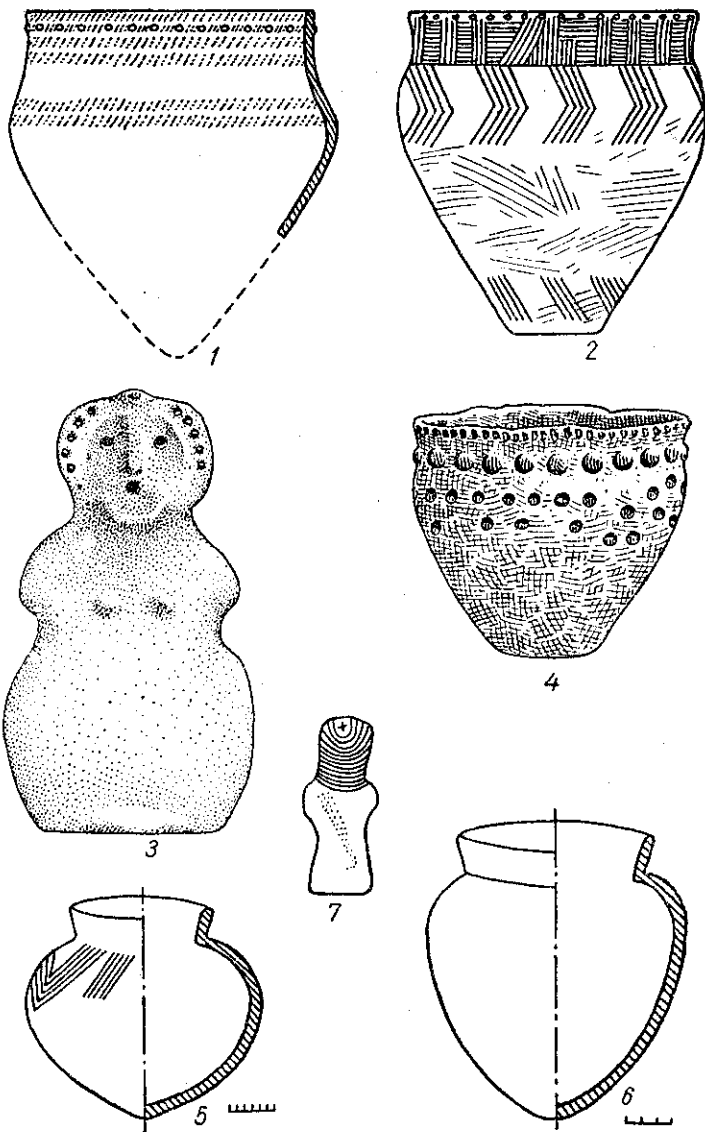

Рис. 4. Кераміка та жіночі статуєтки:

1, 2 — поселення в с. Мньове, ур. Ліс; 3, 4 — курган № 104 в с. Сушки неподалік Золотоноші; 5-7 — кургани № 3, 18 в с. Шнрокому.

на Чернігівщині, в закритих комплексах простежено сумісне залягання червоно- та сіролошених трипільських мисок і горщиків з смугастим згладжуванням, близьких до Підгірців II та пізньонеолітичної ямково-гребінцевої кераміки²³ (рис. 4, 1, 2). На поселенні ур. Ліс знайдено трипільські імпорти.

На думку В. М. Даниленка, пам'ятки софіївського типу є окремим культурним явищем, яке є результатом взаємодії трипільського населення пам'яток типу Коломийщина I на кінцевій фазі їх розвитку з місцевими неолітичними племенами та степовими, пастушачими серед-

²³ В. И. Митрофанова. Позднееолитическое поселение в урочище Лес близ с. Мнєво на Черниговщине.— Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 75, рис. 1, 8.

ньостогівськими²⁴. Останні і були тим основним середовищем, у якому асимілювались трипільці.

Софіївській групі хронологічно відповідають поселення іншого типу — кирилівських землянок у Києві. За В. М. Даниленком, цей тип виник на основі пам'яток пізнього етапу дніпро-донецької культури, Трипілля та культури ямково-гребінцевої кераміки. Біконічне пряслице з нижнього горизонту середнього шару Михайлівки за всіма ознаками²⁵ відповідає поселенням кирилівських землянок, що свідчить про контакти їх населення та, можливо, синхронність.

Так проходив розвиток північно-східних груп трипільських племен, які на післяколомийщинському (I) етапі (пізніше Лукашів) відповідали новим культурним утворенням.

Не менш своєрідною є степова група пам'яток усатівського типу. В останні роки виявлено ряд нових: усатівські могильники, розкопані Є. Ф. Патоковою, укріплене поселення Маяки, курганні поховання поблизу сіл Тудорове, Нерушай, Глибоке, Борисівка, Огородне та Болград на лівому березі Дунаю²⁶, а також два ґрунтові могильники на р. Прут у Молдавії — Данку I та Данку II, з поховальними обрядами трупопокладення та частковим обпаленням скелета²⁷.

Хронологічне співвідношення цих могильників, окремих курганних поховань та поселень (Усатове — Великий Куяльник, Фолтешть I, Стойкань) мало досліджене. У зв'язку з цим заслуговують уваги стратиграфічні спостереження М. Ф. Болтенко на поселенні Усатове — Великий Куяльник, на які наголошує і О. Ф. Лагодовська²⁸. У розкопі В цього поселення визначені чотири культурні шари, два з яких, розділені стерильним прошарком, пов'язані з пізнім Трипіллям. У нижньому пізньотрипільському шарі переважала кераміка, прикрашена штампами, у верхньому, золистому, що лежав над кам'яною долівкою, — кераміка з шнуровим орнаментом, розписом та вотивні кубіки. Отже, Усатове — Великий Куяльник, певно, був двічі заселений. З кожним із цих поселень і були пов'язані усатівські могильники. Є підстави вважати переважну частину поховань пониззя Дунаю пізнішою за інші усатівські групи. В них знайдені округлотілі амфори, розписані навскісною сіткою (Болград, Браїлиця), амфори з циліндричною шийкою, прикрашені відтисками шнура (Нерушай)²⁹, типові саме для Городська і Цвіклівець. Одне з найбільш пізніх поселень, на думку М. Петреску-Димбовіца, є Стойкань³⁰. Поховання з кургану № 1 неподалік від

²⁴ В. Н. Даниленко. К вопросу о месте кнезо-трипольской культуры в этногенетическом процессе.— КСИА АН УССР, вып. 2. К., 1953, стор. 81—83; його ж. Неолит України, стор. 226—227.

²⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1960, стор. 156, рис. 41, 9.

²⁶ Е. Ф. Патокова. Раскопки усатовского кургана № 12.— Краткие сообщения ОГАМ в 1960 г. Одесса, 1961, стор. 23—26; її ж. Раскопки усатовского кургана 1—12.— Краткие сообщения ОГАМ 1963 г. Одесса, 1965, стор. 44—46; В. Г. Збенович. Исследование поздне трипольского поселения усатовского типа в с. Маяки.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. К., 1967, стор. 83—87; А. И. Мелюкова. Курган усатовского типа у с. Тудорово.— КСИА АН СССР, № 88. М., 1962, стор. 77—83; Н. М. Шмаглей, И. Т. Черняков. Курганы степной части между речья Дуная и Днестра.— Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. 6. Одесса, 1970, стор. 30—31, 34—35, 43; Л. В. Суботин, Н. М. Шмаглей. Болградский курганный могильник.— Материалы по археологии Северного Причерноморья, стор. 126.

²⁷ В. А. Дергачев. Изучение памятников бронзового века Молдавии.— Археологические открытия 1969 г. М., 1970, стор. 352.

²⁸ М. Ф. Болтенко. Стратиграфия и хронология Большого Куяльника.— Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. 1. Одесса, стор. 26—29; О. Ф. Лагодовська. Проблеми усатівської культури.— Наукові записки, кн. 1. Уфа, 1943, стор. 55.

²⁹ Н. М. Шмаглей, И. Т. Черняков. Курганы степной части..., стор. 30, 31, рис. 15, 6; 22, 3; стор. 34, 35, рис. 24, 2; 25, 2.

³⁰ M. Petrescu-Dămbovița. Cetățuia dela Siroicani.— Materiale arheologice, I. Bucuresti, 1953.

с. Огородне³¹ за двохую амфорою з трохи відхиленим краєм вінець, близькою до амфор могильників софіївського типу, певно, є дещо раніше наведених. Слід відмітити схожість посудини з Усатове з посудинами культури шнурової кераміки (рис. 7, б).

Вплив енеолітичних культур нижнього шару Михайлівки, кеміобинської, Північно-Західного Кавказу, на думку деяких дослідників³², зумовив виникнення багатьох суттєвих ознак культури усатівських племен. Значними компонентами, на наш погляд, у складанні усатівської культури були нижньомихайлівські та середньостогоївські племена раннього етапу дереївського періоду. Кургани, кромлехи, кам'яні закладки та ін.—це типові риси середньостогоївських племен ще на ранньому етапі їх розвитку.

Перебуваючи в оточенні скотарських племен, усатівці самі були скотарями, але зберігали також землеробський профіль господарства³³.

Так проходило формування локальних груп пізнього Трипілля, які відповідали окремим культурам.

Питання про співвідношення трипільських пам'яток різних територій в часі має свою історію. Дослідники (В. Хвойка, Л. Чикаленко, С. М. Бібіков) звернули увагу на тотожність деяких посудин та орнаментів на них, що часто походили з віддалених пунктів; Л. Чикаленко бачив у них імпорти і пояснював їх ідентичність походженням з одних і тих самих керамічних центрів або впливами останніх. Такими центрами, на його думку, були Більче-Золоте та Петрени, вплив зооморфного стилю яких сягав далеко за межі Дністра³⁴. Цього самого погляду дотримується і С. М. Бібіков, який зіставив зображення з Гребенів, Стіни, Петрен, Попудні та інших пунктів. В одних знахідках він бачить імпорти, в інших—запозичення, підкреслюючи важливість їх в обох випадках при визначенні синхронізації трипільських пам'яток³⁵.

Надійним критерієм для такої синхронізації можуть служити імпорти або цілковита відповідність всієї суми ознак зіставлених комплексів, особливо керамічних, для яких важлива тотожність окремих орнаментальних елементів. Що ж до запозичення певних керамічних зразків, то не можна не враховувати явищ деякої нерівномірності розвитку трипільських племен на окремих територіях. Цей процес у басейні Середнього Дніпра мав дещо сповільнений характер у порівнянні з розвитком племен на корінних землях. Тому для встановлення хронологічної відповідності трипільських пам'яток, схожих між собою та з пам'ятками культури Кукутень, ми залуцаємо лише імпорти або комплекси за всіма ознаками.

Наявність імпоротної посудини грушовидної форми, розписаної червоною та чорною фарбами в Пеньожкове, дає підставу вважати його синхронним поселенням фази Кукутень А—В₁ Середнього Дністра (рис. 5, 1). Аналогічні посудини з Трипілля та Щербанівки й «біноклі» з Верем'я вказують на те, що вони одночасні з поселеннями фази Кукутень А—В₁ (сірвато-фіолетовий фон, на якому нанесено розпис червоною фарбою, обведеною коричневою або чорною, зближує їх з

³¹ Л. В. Суботин, А. Г. Загнайло, Н. М. Шмаглей. Кургани у с. Огородное.— Матеріали по археології Северного Причорномор'я, стор. 135—136, стор. 4, 2.

³² О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 7, 202; В. Г. Збеневич. Вказ. праця, стор. 75; його ж. До питання про історичні зв'язки Північного Причорномор'я в III тис. до н. е.—УІЖ, 1967, № 3, стор. 101—102.

³³ Г. Ф. Коробкова. Работы экспериментальной группы Молдавской археологической экспедиции.— Археологические открытия 1969 года. М., 1970, стор. 350—351.

³⁴ Л. Чикаленко. Нарис розвитку української неолітичної кераміки.— Трипільська культура на Україні, вип. 1. К., 1926, стор. 115—128.

³⁵ С. Н. Биби́ков. О некоторых вопросах синхронизации и расселения трипольских племен.— VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, стор. 5—7.

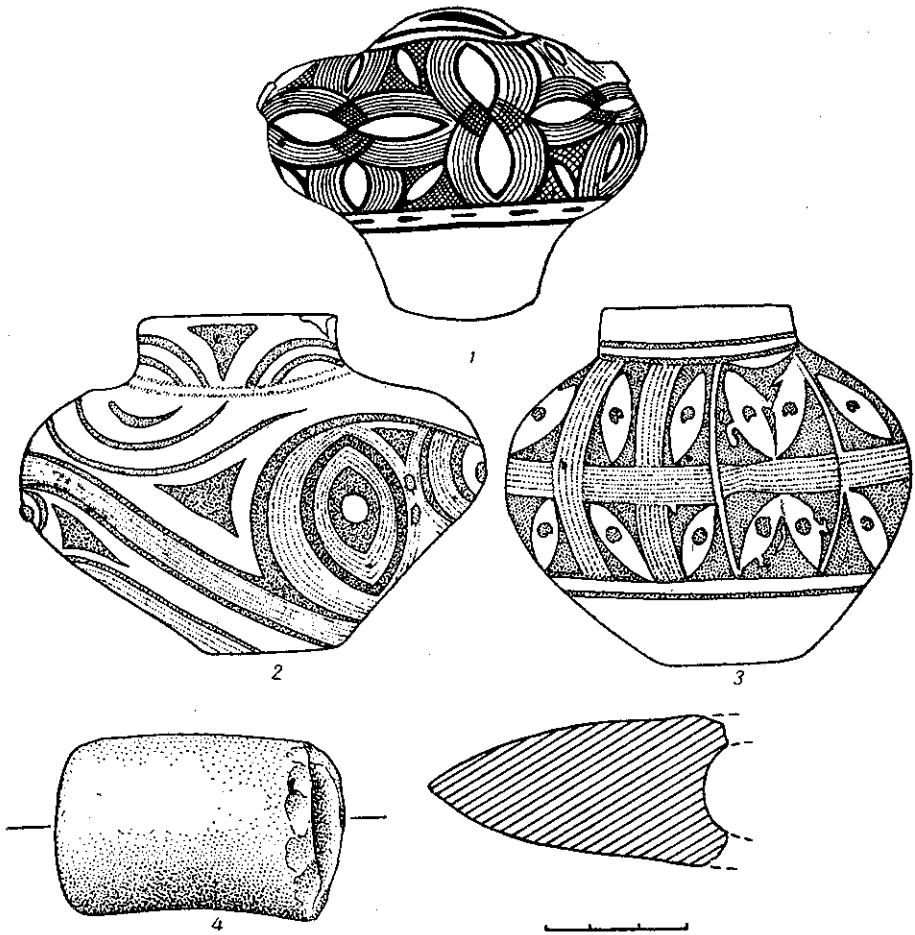

Рис. 5. Кераміка фази Кукутень А--В:

1 — Пеньожкове; 2, 3 — Верем'є; 4 — сокира (с. Цвіклівці).

пам'ятками Заліщиків в районі Верхнього Дністра) (рис. 5, 2, 3). На основі кераміки, прикрашеної заглибленим орнаментом у поєднанні з розписом, частина жител Володимирівки також синхронізується з групою середньодністровських поселень фази Кукутень А—В. Цікава співзвучність елементів розпису у вигляді тварин з дуговидним тілом з Середнього Подніпров'я (поселення культури Б, за В. Хвойкою) з Шипинцями (рис. 6, 1, 2). Стіну 4, Сушківку, Попудню можна вважати одночасними за тотожністю керамічних комплексів. Для їх посуду характерні одна і та сама маса, форма й система орнаментів. У мотивах розпису є зображення тварин — стрічкові, за термінологією Б. Л. Богаєвського (рис. 6, 3, 4). Звертає увагу схожість стрічкових зображень спарених тварин з поселень Середнього Подніпров'я (культури Б, за В. Хвойкою) із зображеннями на Стіні 4³⁶. В свою чергу, перші за спільністю таких ознак, як рослинний орнамент, стрічкові зображення тварин тощо, близькі в часі до Коломийщини I та Томашківки. Всі вони, за винятком Стіни 4, синхронізуються на підставі комплексів антропоморфної пластики. Стіна 1 є одночасною з Старими Каракушанами в Молдавії і, можливо, входить разом з ними до однієї локальної групи.

³⁶ М. Л. Макаревич. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре.— КСИА АН УССР, № 10. К., 1960, стор. 23—32, рис. 2—4.

Кераміка поселень Жванець — Щовб і Кубань, крім ряду інших спільних ознак, об'єднуються таким елементом орнаменту, як стилізовані вісімки, розміщені всередині овалів. Деякі посудини з Жванця — Щовба ідентичні двом посудинам з Кетрошики. Співзвучність Варварівки XV та поселення Бринзень — Циганка³⁷ встановлюється ще й за тожністю антропоморфних сюжетів (рис. 6, 6, 7). Варварівка XV за рядом ознак, зокрема за стрічковими зображеннями биків, зближується в часі з Більче-Золоте (рис. 6, 8, 9). Поховання з усатівськими статуетками з Вихватинців можна вважати одночасними з більш ранніми похованнями Усатівського могильника.

Зіставлення керамічних комплексів з трипільських пам'яток середнього та пізнього етапів викликає необхідність більш дрібного розчленування виділених Т. С. Пассек етапів. Етапи В II, γ I, С I зараз можна поділити на два підетапи кожний, а етапи γ II, С II — на три. Доцільно також ввести для періоду розквіту культури новий етап В III з підетапами В III₁, В III₂, В III₃, які об'єднують поселення з антропоморфними та зооморфними сюжетами в орнаментатії кераміки (раніше вони належали до етапів γ I, С I).

На Середньому Дніпрі етап В II₁, на наш погляд, має включати, поселення Щербанівку та Верем'є, а В II₂ — Коломийщину II. У перших є псевдоканельована кераміка, архаїчної форми посудини та грушовидні з густою спіраллю у вигляді парних змій, є заповнення заглибленого орнаменту пастою, що ставить їх ближче до Борисівки. Характерні для них також посудини, виготовлені з глини з домішкою черепашок і прикрашені гребінцевим орнаментом та перлинами.

Керамічні комплекси Коломийщини II мають інший склад. Є підстави вважати різночасним поселення Володимирівку. Крім кераміки підетапу В II₂ тут виділяються пізніші комплекси з чашами, глечиками, розмальованими напівовальними стрічками, та з натуралістичною пластикою, що тяжіють до підетапу В III₁. До останнього входять Шипенці (шар з зооморфним розписом кераміки), Петрени, Варварівка 8 та група поселень у районі с. Трипілля (культура Б, за В. Хвойкою).

До підетапу В III₂ належить значна кількість поселень (Старі Каракушани, Стіна I), до підетапу В III₃ — Крутобородинці II, Томашівка, Сушківка, Попудня, Коломийщина I. Їх об'єднує ряд важливих хронологічних ознак. Підетап γ I₁, певно, включає Більче-Золоте, а γ I₂ — Кошилівці — Обоз. Пам'ятки типу Жванець — Щовб утворюють проміжну фазу між етапами γ I₂ та γ II₁. Вихватинці, з врахуванням їх деякої різночасності, входять до γ II₂, а пам'ятки усатівської групи — до γ II₁ (Усатове В — KI) та γ II₂ (Усатове В — KII, Браїлиця). На території лісостепової смуги волинського Полісся та Поділля пам'ятки розміщуються в такій хронологічній послідовності: Колодяжин — підетап С I₂, Троянів, Павлоц, Райки — С II₁, Городськ, Малі Вірмени, Цвіклівці — С II₂.

Крім імпорту та типологічних зіставлень керамічних комплексів, які дали можливість синхронізувати пам'ятки культури Кукутень — Трипілля, за останні роки здобуто нові джерела для визначення історико-хронологічного місця Трипілля в системі степових та лісостепових культур, а також його зв'язки з віддаленими племенами, зокрема Північного Кавказу та Закавказзя.

Зупинимось на нових стратиграфічних даних. Поховання в кургані Кайнари (Молдавія)³⁸ синхронізує Трипілля етапу А₃, не пізніше В I з

³⁷ В. И. Маркевич. Итоги работ Молдавской неолитической экспедиции.— Археологические открытия 1970 года, стор. 356—358.

³⁸ Т. Г. Мовша, Г. Ф. Чеботаренко. Энеолитическое курганное погребение у ст. Кайнары в Молдавии.— КСИА АН СССР, № 115. М., 1969, стор. 45—49.

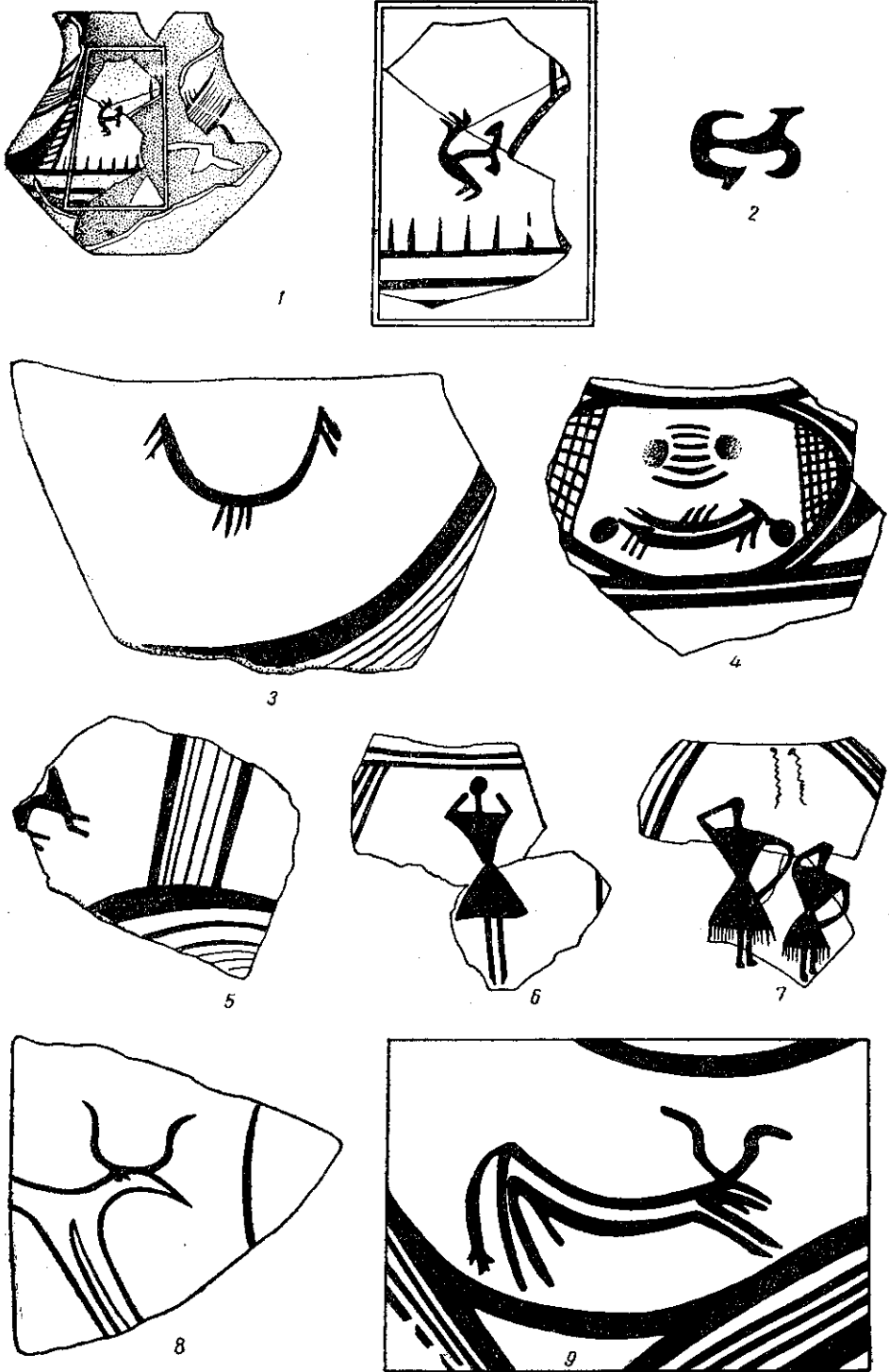

Рис. 6. Кераміка із зооморфними та антропоморфними зображеннями:

1, 3, 5 — Середнє Подніпров'я (культура Б — за В. Хвойкою); 2 — Шипенці; 4 — Стіна 4; 6 — Варварівка XV; 7 — Бринзень — Циганка; 8 — Більче-Золоте; 9 — Варварівка XV.

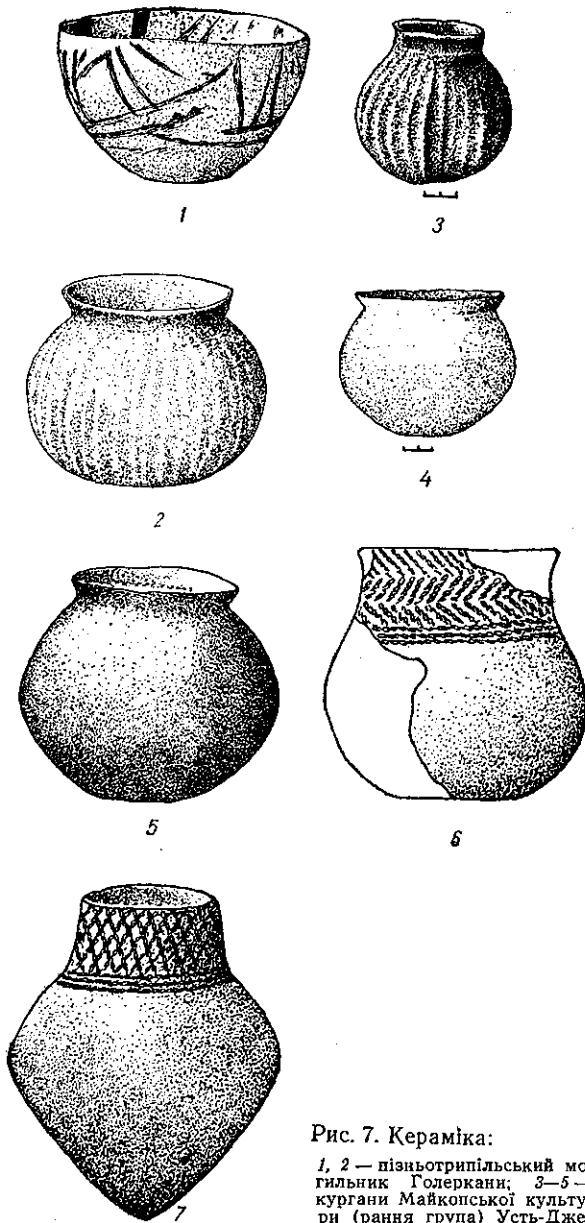

Рис. 7. Кераміка:

1, 2 — пізньотрипільський могильник Голякани; 3—5 — кургани Майкопської культури (рання група) Усть-Джегутинськ; 6, 7 — Усатове.

степовими енеолітичними пам'ятками тої самої культури, що й Петро-Свистунове. Аналогічна кайнарській шийна гривня походить з енеолітичного поховання в с. Золота Балка (розкопки О. І. Шапошнікової).

Трипільські імпорти з Середнього Дніпра з пам'яток типу Лукашів в пізньонеолітичних комплексах культури ямково-гребінцевої кераміки Пустинка 5 (ур. Ліс) синхронізують між собою ці дві культури (рис. 4, 1, 2).

Знаходження в кургані № 104 с. Сушки, поблизу Золотоноші, при похованні людських черепів пізньотрипільської жіночої фігурки, можливо, часу кирилівських землянок та посудинки півхінського типу встановлює одночасність пам'яток цих культур (рис. 4, 3, 4). Спільне залягання трипільської розписної кераміки, середньостогівської та нижньомихайлівської в Новорозанівці на Інгулі дає підставу синхронізувати між собою дві степові культури з трипільською етапів В III — С I.

За степовою середньостогівською імпортною посудиною з розкопок Є. Ф. Патокової у другому Усатівському могильнику можна припу-

стити одночасність цього поховання і Дерейвки (рис. 7, 7).

Для встановлення відносної хронології пам'яток усатівської культури, пізньотрипільської курганної групи Південного Бугу, кемі-обинської та давньоямної важливі стратиграфічні дані курганів у с. Нерушай, в межириччі Дунаю і Дністра та с. Широкому на Інгулі. У перших основними похованнями були пізні усатівські, датовані розписним посудом, а після них — пізньоямні (впускні в насип кургану № 9 або в навколишні рови, як, наприклад, поховання № 13—16 у кургані № 10). У кургані № 1 в с. Широкому³⁹ при похованнях 3 і 18 знайдено дві посудинки, близькі, на наш погляд, до ранніх пам'яток кемі-обин-

³⁹ Л. П. Крилова. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр.— Наш край. Дніпропетровськ, 1971, стор. 18—31, табл. III.

ської культури (рис. 4, 5, 6). У похованні № 18 крім посудини була пізньотрипільська жіноча фігурка, характерна для південнобузької групи (рис. 4, 7). Це дозволяє синхронізувати між собою пам'ятки зазначених культур, а той факт, що поховання № 18 було перекрите пізньоаямними, дає підстави вважати його давнішим за останні. Стратиграфія кургану в с. Широкому, як і курганів у с. Нерушай, суперечить припущенню про часткову одночасність пізньотрипільської (степової) та пізньоаямної культур⁴⁰. Дитяче поховання з Браїлиці, перекрите усатівським, можливо, слід віднести до середньостогівських. Нагадаємо, що пам'ятки північної групи Трипілья та типу кирилівських землянок синхронізуються за трипільськими імпортами з нижнього горизонту Середньої Михайлівки з раннім періодом давньоаямної культури.

Для з'ясування відносної хронології енеолітичних культур важлива стратиграфія, відкрита В. Я. Кияшком на поселенні Костянтинівка поблизу Ростова та В. Є. Максименком у кургані Редутка на р. Койсуг⁴¹. У першому випадку кераміка пізнього дерев'яного періоду була виявлена разом з майкопською, аналогії якій, на думку В. Я. Кияшко, є в Долинському поселенні та станиці Костромській. У кургані Редутка найдавніше поховання відносилось до середньостогівського типу. Його перекривало майкопське, а ще вище — пізньоаямне.

На основі співвідношення з середньостогівською керамікою з Костянтинівки, яку дослідник зіставляє з Молуховим Бугром II, Трипілья початку етапу γ II — С II хронологічно відповідає передпізньому етапу майкопської культури (доновосвободненському). Це збігається з нашим припущенням про типологічну близькість деяких форм кераміки вихватинецьких та усатівських груп з доновосвободненським етапом майкопської культури, про що свідчить і типологічна близькість пізньотрипільських фігурок з Красногірками (усатівська культура) та фігурок з енеолітичного поселення Замок поблизу Кисловодська⁴² (рис. 8, 1, 2).

Типологічне зіставлення кераміки пізнього Трипілья, особливо північної групи, з енеолітичною керамікою культури, давнішої за неї, шому-тепинської та частково синхронної куро-аракської (I етапу бронзового віку) дає можливість на підставі матеріалів Михайлівки хронологічно пов'язати їх між собою. На думку О. Г. Шапошникової, у формуванні нижньомихайлівської культури, крім середньостогівських та трипільських племен, брали участь майкопські і шому-тепинські. Для пам'яток енеолітичної шому-тепинської культури північної групи Закавказзя (Арухло, Шулавері I, II, Іміріс-гора) характерні грубі кухонні по-

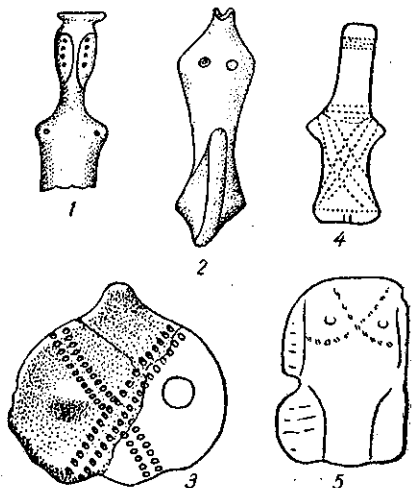

Рис. 8. Жіночі фігурки:

1 — Кисловодськ (ур. Замок); 2 — Красногірка; 3 — Дерев'яка; 4 — Серезлівка; 5 — Стойкань.

⁴⁰ В. Г. Збенович. Кераміка усатівського типу..., стор. 75.

⁴¹ В. Я. Кияшко. Связи Нижнего Подонья и Кавказа в палеометаллическую эпоху.— Тезисы доклада на секции энеолита и бронзы Всесоюзной сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1970 г.; В. Е. Максименко. Раскопки курганов на Нижнем Дону.— Археологические открытия 1969 г. М., 1970, стор. 92—93.

⁴² Э. М. Рунич. Энеолитическое поселение близ Кисловодска.— СА, № 1. М., 1967, стор. 223—233, рис. 4.

Етапи і підетапи	Прут	Середній Дністер	Верхній Дністер	Північне Причорно-мор'я
В II ₁ ; А—В ₁ В III ₁	Траян Петрени	Солончени II Варварівка 8		
В III ₂ γ I ₁ С ₁		Стіна 4	Більче-Золоте Кошилівці-Обоз Семенів-Зеленче	
γ I ₂ С ₁ γ I ₃ -γ II ₁ γ II ₁ —С II ₁	Костешти IV	Жванець-Щовб Вихватинці Вихватинці Цвіклівці	Звенячин	Усатове ВК—I Усатове ВК—II Болград
С II ₂	Городиштя I Ізвоаре III	Підкарпатська к-ра шнурової кераміки		

судини з зашипами по краю донець та відбитками на них плетеної по колу циновки, яка підкладалася під час формовки⁴³. Аналогічні риси властиві й пам'яткам північної пізньотрипільської культури, зокрема посуду з Костянець, Цвіклівців (рис. 1, 9). Відбитки циновки є також на усатівській кераміці.

Друга ознака, яка зближує пізньотрипільську групу з енеолітом Закавказзя, — це кулясті посудини з високою циліндричною шийкою, які ми генетично пов'язували з Нижньою Михайлівкою. Питання це не вивчене. Зараз можна лише констатувати: у південній групі енеолітичних пам'яток вони вперше з'являються у верхніх горизонтах Кюль-Тепе I (дата по С 14, 3820±90 до н. е.). У горизонті Е Хізанаант-гора також є кулясті тонкостінні з лощеною поверхнею посудини з циліндричною шийкою, ручкою або без ручки. Найбільш поширений цей тип у шарі Д того самого поселення та в першому — третьому горизонтах Аміраніс-гора⁴⁴. Він схожий з керамікою Червоного Хутора, Софіївки, Сандрак, Цвіклівців, Городська (рис. 3, 1—3, 7), але за масою, обробкою поверхні та врізною орнаментациєю — лише з III групою кераміки Цвіклівців (дата третього горизонту Аміраніс-гора, 2400—2000 рр. до н. е.).

Не можна ігнорувати і таке важливе явище, як схожість моделей трипільських жител (з Попудні та Чичиркозовки), округлих в плані, з житлами поселень енеолітичного шару та періоду ранньої бронзи Кюль — Тепе II, Шенгавіт та ін.⁴⁵ Схожі конструкції будівель-святини з прямокутними подіумами на ранньотрипільському поселенні Сабатинівка II та в приміщенні I у Квацхелебі (шар С₁). Слід зазначити й близькість котушкоподібних глиняних підставок і так званих жіночих стилізованих фігурок з Євминок, Верхньої Юрковиці та інших пізньотрипільських пам'яток Середнього Дніпра.

Встановлюючи хронологічне членування та систему синхронізації, ми керувалися періодизацією Т. С. Пассек для Трипілья, В. Думітреску для Кукутень⁴⁶. Використані хронологічні схеми культур Північного Кавказу та Закавказзя. Радіокарбонів дати в межах Трипілья в основному відповідають періодизації і порівняльній хронології трипільських пам'яток.

⁴³ К. Х. Кушнарєва, Т. Н. Чубинишвили. Вказ. праця, стор. 34.

⁴⁴ Там же, стор. 51, 63, рис. 21, б.

⁴⁵ Там же, стор. 62.

⁴⁶ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, N 10. М., 1949; Vladimir Dumitrescu. Originea și evoluția culturii Cucuteni—Tripolie (I, II).— STIV, 2, t. XIV. Bucuresti, 1963, стор. 285—308; його ж. Cu privire la o recenta incercare de sinteza asupra cronologiei preistorice a Orientului Apropiat, a Meoliteranei și a Europei.— STIV, t. 20. Bucuresti, 1969, стор. 125—150.

Південний Буг	Волинське Полісся	Середнє Дніпро	Степ	Кавказ
Пеньожкове		Щербанівка	Ср. Стіг II Михайлівка I Новорозанівка	Майкоп ранній
Сушківка	Колодяжне	Коломийщина I		
Колодисте Кургани	Троянів Городськ	Червоний хутір	Дереївка Михайлівка II (нижн. горизонт)	Усть-Джегутинськ

Для культур Кукутень, Трипілля, Чернаводи I визначено такі дати: Чернавода I 2495 ± 100 рр. до н. е.; Хебешеть (Кукутень A₃) — 3540 ± 80 рр. до н. е.; Валя — Лупулуй (Кукутень B₃) — 3149 ± 60 до н. е.; Нові Русешти I — 3615 ± 100 рр. до н. е.; Чапаєвка — 2920 ± 100 рр. до н. е.; Маяки — 2390 ± 65 рр. до н. е.⁴⁷

Усатівська група пам'яток є одночасною з Чернаводою I, кінцем Трої I та Езеро (древній шар) — Михаліч.

Поза рамками порівняльної хронології є лише радіокарбонова дата, встановлена Берлінською лабораторією для Нижньої Михайлівки — 2380 ± 100 рр. до н. е. Виходячи з стратиграфії в Новорозановці вона має бути значно давнішою. Синхронізацію пам'яток Трипілля між собою та з іншими культурами відображає таблиця.

Підсумовуючи, зазначимо кілька етапів у розвитку культури Трипілля.

1. З початку середнього Трипілля складаються дві великі культурно-історичні області. Одна з них відповідає ареалу розписної кераміки, друга — кераміці з заглибленим орнаментом.

2. З розширенням обох областей відбувається їх культурна диференціація на окремі локальні групи. Останні ще зберігають класичні риси пам'яток Кукутень і Трипілля, але вже мають значні компоненти степових культур пастушачих племен (етапи B II, B III, γ I, γ II, C I, C II) — спочатку середньостогівських, пізніше нижньомихайлівських. Через них Трипілля було залучене в орбіту впливів шому-тепінської, майкопської та згодом раннього періоду куро-аракської культури.

В зв'язку з цим класичні риси Кукутень і Трипілля в локальних групах поступово втрачаються. Проте в одних групах вони зберігаються довше, в інших зникають швидше. В межиріччі Середнього Пруту та Дністра занепад класичних рис культури Трипілля відбувається в період після локальної групи Жванець — Шовб, а в південному Побужжі — пізніше сушківсько-томашівської групи. На Середньому Дніпрі затухання культури Трипілля проходило у постколомийщинський (I) час.

3. В результаті тривалої взаємодії складних багатогранних процесів на основі ряду трипільських груп етапів γ I — C I та проміжних фаз між ними і заключним Трипіллям з прийшлими племенами формуються пізньотрипільські локальні культури — усатівська, софіївська, типу кирилівських землянок та північна, можливо, з городсько-волинською групою. Степова лінія розвитку була значною в усіх пізньотрипільських

⁴⁷ H. Qvitta and G. Kohl. Neue Radiokarbondaten zum Neolithikum und zur früher Bronzezeit.— Südosteuropas und der Sowjetunion.— Zeitschrift für archäologie, 3, 692, 3. Berlin, 1970, стор. 247—249.

групах (а пізніше культурах), але переважала в усатівській та північній лісостеповій. Кожна з пізньотрипільських культур має свій виразний характер, який склався в результаті участі різних компонентів та багатосторонніх зв'язків. Історична доля племен цих культур різна. На основі сучасних даних можна якоюсь мірою простежити лінію розвитку пізньотрипільського населення в північній лісостеповій культурі (Буковини та Поділля) і племен на території Румунії.

В останні роки румунськими вченими розробляються питання розвитку культури періоду після Гумельниці, Чернаводи I, Селкуца, Фолтешть I, Кукутень В. Для окремих територій виділені групи пам'яток та культури перехідного етапу від пізнього енеоліту до ранньої бронзи. На Нижньому Дунаї відомі культури, синхронні Усатовому — Чернавода I та Фолтешть I. Фолтешть I за шнуровою керамікою зближується з Езеро V—VI. Шнурова кераміка в комплексі Езеро—Михаліч має своїх попередників в Усатові, племена яких проникають на південний захід. Пізніше тут поширюються нові культури, перехідного часу від енеоліту до ранньої бронзи, не пов'язані з Чернавода I та Фолтешть I — Чернавода II, Фолтешть II⁴⁸. Для Молдови пам'ятки перехідного часу встановлені після Городиштя I, в якому ці елементи вже яскраво виражені (Хебешешть, Урікань, Ербічень, Ізвоаре III, Долхешті, Марє). У них зовсім немає розписної кераміки, є амфори з рефесними стрічками та зубчиками, складний шнур. Поширені плоскі ручки, що їх Д. Марін зближує з ручками розписних амфор Городиштя I⁴⁹.

Північна лісостепова пізньотрипільська локальна культура, що являла собою велику племінну спільність, мала дещо інший шлях. В її середовищі зародилися елементи підкарпатської культури шнурової кераміки.

Проблема походження культур шнурової кераміки — найскладніша в первісній археології. Представники теорій східного походження вважають, що племена давньоямної культури, зокрема середньостогівські, за В. М. Даниленком та Д. Я. Телегіним⁵⁰, — важливі ланки їх формування. М. Я. Мерперт цей процес висвітлює як багатогранний. Давньоямні племена, на його погляд, відігравали особливо помітну роль як у прямих, так і посередніх контактах на ранніх етапах складання культури шнурової кераміки⁵¹.

Аналіз матеріалів з пам'яток пізньотрипільських культур, особливо північної лісостепової та її городсько-волицької групи, дозволяє підійти до розв'язання цього питання дещо інакше.

В комплексах кераміки таких поселень, як Сандраки, Городськ, Печера, а також у закритому комплексі напівземлянки № 2 з Цвіклівців є найбільш ранні в Європі (з урахуванням нижньомихайлівських) кулясті амфори з плоским дном, кулевидними плічками та високою циліндричною шийкою, оперезані по шийці та іноді плічках відбитками шнура (рис. 3, 7, 8). За формою та орнаментациєю вони найближче стоять до амфори з Кавське II⁵² (рис. 3, 6) — пам'ятки, яку І. К. Свешников відносить до найбільш раннього (I) етапу верхньодністровської групи підкарпатської культури шнурової кераміки⁵³.

⁴⁸ Sebastian Morintz sie Petre Roman. Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la eneolitic eaposa bronzului in România.— SCIV, 4, t. 21. Bucuresti, 1970, стор. 557—570.

⁴⁹ Marin Dinu. Quelques considérations..., стор. 129—139.

⁵⁰ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики.— КСИА АН УССР, № 4. К., 1955, стор. 126—128; Д. Я. Телегін. Основні риси та хронологія середньостогівської культури.— Археологія, XXIII. К., 1970, стор. 21.

⁵¹ Н. Я. Мерперт. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы. Автореферат докторской диссертации. М., 1968, стор. 68—75.

⁵² К. В. Беріякович. Вказ. праця, стор. 34—42, табл. III, 2.

⁵³ І. К. Свешников. Культури шнурової кераміки західної частини УРСР.— Археологія Української РСР, т. I.

Найбільш ранні кулясті амфори з високою циліндричною шийкою, виготовлені з глиняної маси з домішкою подрібнених черепашок або з рослинними домішками, в Трипіллі поки що відомі в софіївській культурі (Софіївка, Чернин, Червоний Хутір, Нові Безрадічі). Проте вони не орнаментовані, їх шийки іноді прикрашені вертикальними смугами коричневої фарби⁵⁴ (рис. 3, 3, 4). Амфори з пам'яток північної лісостепової пізньотрипільської культури за тотожністю всієї суми ознак в свій час ми генетично пов'язували з амфорами Нижньої Михайлівки⁵⁵, але більш пізнього за неї часу (рис. 3, 7, 8). Але зараз очевидно, що не лише Нижня Михайлівка свідчить про зародження ранніх елементів культур шнурової кераміки на південному сході. Це твердження не зменшує певну роль середньостогівських племен у складанні культур шнурової кераміки. Середньостогівське населення перебувало в тісних, в тому числі й етнічних, стосунках з трипільськими племенами ще в період розквіту Трипілля. Водночас воно, на думку В. М. Даниленка, брало участь і в формуванні нижньомихайлівської культури.

Крім описаних амфор в пізньотрипільських культурах є й інші типи. В софіївській культурі це переважно неорнаментовані амфори з високою циліндричною шийкою та двома вушками на плічках — Софіївка, Чернин⁵⁶ (рис. 3, 4). Найближчі аналогії їм знаходимо в культурі Чернавода I⁵⁷, в пониззі Дунаю (рис. 3, 5) та у пізніших пам'ятках — верхньодністровській і подільській групах II етапу підкарпатської культури шнурової кераміки — за І. К. Свешниковим⁵⁸. У Червоному Хуторі та особливо в могильнику Данку II (Молдавія) є варіант двовухих амфор з невисокою шийкою, відігнутим назовні краєм вінець та двома вушками майже на лінії найбільшого діаметра тіла (амфори з Данку II прикрашені шнуром). Цей тип характерний, за І. К. Свешниковим, для пам'яток II етапу згаданих верхньодністровських та подільських груп підкарпатської культури шнурової кераміки.

Таким чином, є підстави вважати, що в складанні підкарпатської культури шнурової кераміки приймали участь і племена Північного Причорномор'я, усатівської групи, зокрема Данку II.

Серед польських археологів існує думка, що амфори в Кошилівцях — Обоз, Вихватинцях з'явилися в результаті контакту з культурами шнурової кераміки. Я. Махнік приходять до цього висновку, ґрунтуючись на типологічній схожості амфор групи С, типу I б культури шнурової кераміки басейну Сану та Верхнього Дністра з деякими вихватинецькими посудинами⁵⁹.

Історична доля пізньотрипільських племен ще не зовсім вивчена. Але їх участь у формуванні культур шнурової кераміки у Східній Європі очевидна. Проблема пізньотрипільських пам'яток, зокрема північної лісостепової культури, слід розглядати як важливу складову частину великої проблеми формування культур шнурової кераміки. Пам'ятки північної лісостепової пізньотрипільської культури Поділля та Верхнього Дністра з її горідовсько-волинською групою послужили генетичною підосновою підкарпатської культури шнурової кераміки⁶⁰. Ранні пам'ятки раннього етапу верхньодністровської групи виникли на території Західного Поділля і генетично з ним пов'язані.

⁵⁴ Ю. М. Захарук. Софіївський тілопальний могильник..., стор. 118, табл. III, 10.

⁵⁵ Т. Г. Мовша. О северной группе поздне трипольских памятников..., стор. 39—40, 51, 52.

⁵⁶ Ю. М. Захарук. Софіївський тілопальний могильник..., стор. 118, табл. III; В. І. Канівець. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині.— АП, т. VI. К., 1965, табл. I, 10, 11.

⁵⁷ Sebastian Morintz sie Petre Roman. Cu privire la chronologia..., стор. 65, табл. 17, 5.

⁵⁸ І. К. Свешніков. Культур шнурової кераміки...

⁵⁹ J. Machnik. Studia nad kultura ceramiki sznurowej w Malopolsce. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, стор. 172.

⁶⁰ Т. Г. Мовша. О северной группе поздне трипольских памятников..., стор. 54.

Периодизация и хронология среднего и позднего Триполья

Резюме

Периодизация и хронология позднетрипольских памятников, как и предшествующего времени,— важная составная часть проблемы позднего Триполья.

Накопление новых больших материалов за последние годы вызвало необходимость более дробного членения этапов развития трипольской культуры, намеченных Т. С. Пасек. В связи с этим этапы VII, VI, CI, VII, CII разделены на два подэтапа каждый. Предложен новый этап для памятников расцвета культуры — VIII, разделенный в свою очередь на три подэтапа. В них включены разновременные поселения с зооморфной и антропоморфной росписью на сосудах, прежде относимые к началу позднего Триполья (этапы VI, CI). Согласно этой схеме памятники рассматриваются в хронологической последовательности по локальным группам.

На основании стратиграфических данных, импортов и типологических сопоставлений (при совпадении всей суммы основных признаков керамики) установлено синхронизационное соотношение некоторых трипольских памятников между собой и с памятниками окружающих и отдаленных культур.

В развитии культуры Триполья намечается несколько этапов:

1. С начала среднего Триполья слагается две крупные культурно-исторические области. Одна из них отвечает ареалу расписной керамики, вторая — керамике с углубленным орнаментом.

2. В меру распространения обеих областей происходит их культурная дифференциация на локальные группы.

В результате длительного взаимодействия сложных процессов племен трипольских локальных групп этапов VI — CI с населением других культур, в первую очередь степных, формируются позднетрипольские культуры: софиевская, усатовская, северная лесостепная с ее городско-волынским вариантом.

В северной лесостепной позднетрипольской культуре слагаются элементы подкарпатской культуры шнуровой керамики, раннего этапа верхнеднепровской группы. В сложении культур шнуровой керамики принимали участие и усатовские племена.

В. І. ЦЕХМИСТРЕНКО

До датування гераклейських клейм

У 1926 р. Б. М. Граков уперше в історії вітчизняної епіграфіки зробив спробу дослідити енгліфічну групу керамічних клейм на шийках амфор¹. Він розглянув локалізацію клейм, їх періодизацію і датування. Після ретельного і всебічного аналізу матеріалу автор прийшов до висновку, що ці клейма можуть бути віднесені до Гераклеї Понтійської або Калламії². У ряді наступних праць Б. М. Граков остаточно схилив-

¹ Б. Н. Граков. Энглифические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор.— Труды ГИМ, вып. 1. М., 1926.

² Там же, стор. 199. Думка про гераклейське походження енгліфічних клейм уперше була висловлена співробітником Керченського музею старожитностей Ю. Ю. Марті в 1913 р. (Ю. Ю. Марти. Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства. Одесса, 1913, стор. 78).